Претходно саопштење
УДК 316.728-053.6:[616.98:578.834
DOI 10.7251/SVR2122057K

ПРЕГЛЕД УТИЦАЈА КОВИД 19 ПАНДЕМИЈЕ НА ОБРАЗОВНИ ПРОЦЕС И ЕКОНОМИЈУ ОБРАЗОВНОГ ПРОЦЕСА

Горан Калинић[1]
Саша Калинић[2]

Апстракт: Пандемија коронавируса узроковала је прекид пословања у бројним областима привреде. Свијет је кренуо у закључавање, небили успорио ширење непознате болести, а услиједиле су и економске посљедице које још увијек трају. Највише погођене гране су свакако биле туризам и угоститељство те саобраћај, а самим тим је дошло до пада пословања и у другим областима. Послије почетног пада, дошло је до опоравка и раста глобалног БДП, али највећи успон се остварује у електронском пословању и комуникацијама. Високо образовање је такође претрпило штету, нарочито у великим системима, гдје кампуси и универзитети представљају економије у малом. Прелазак на наставу на мрежи узроковао је бројне промјене, а универзитети који су имали развијене системе за учење на даљину остварују профит и повећавају капацитете. С друге стране у Босни и Херцеговини, стање је остало непромијењено. Универзитети су пословали као и прије пандемије, без увезаности са економским системом. Такође није направљен ни велик искорак ка настави на даљину, а корист се осјетила једино у информатичкој едукацији старијег професорског кадра. Изузетак представља развој наставе на даљину у основним и средњим школама, али и ту без могућности практичне обуке у стручним школама. Остаје упитно каква очекивања можемо имати након завршетка пандемије, односно какав ће бити одговор друштва на потенцијалне кризе.

Кључне ријечи: КОВИД 19, *к*оронавирус, епидемија, високо образовање, универзитет, пад БДП, економија, Босна и Херцеговина.

1 Независни универзитет Бања Лука, Економски факултет.
2 Независни универзитет Бања Лука, Економски факултет.

УВОД

Када је почетком 2020. године почело да се прича о могућој епидемији, мало ко је очекивао овакав слијед догађаја. Током марта су почела закључавања у цијелом свијету, а стручњаци разних профила су износили претпоставке о кризи која ће услиједити током, али и послије епидемије. Процјене су биле различите, углавном погрешне, у цијелости или дијелом, али је стварност сваког дана бивала другачија, условљавајући стварање другачијег приступа привреди, али и животу уопште. Прве штете су претрпили туризам, угоститељство и саобраћај, уопште услуге различитог типа, затим образовање, а слиједили су нафтна индустрија, пољопривреда и прехрамбрена индустрија, трговина... Кризу су продубили постојећи сукоби, али и трговински спорови, помјерања полуга економског и привредног утицаја са запада на исток и сл. Услиједила су и прва прилагођавања и послије почетног пада услиједила је стагнација, чак и пораст у појединим гранама привреде попут електронског пословања, дигиталног маркетинга, онлајн образовања и слично. Успостављен је континует раста, али поједине гране привреде, попут туризма и угоститељства, филмске индустрије и слично, су и даље заробљене у новим правилима пословања. Ипак, не важе у свим областима свијета иста правила, што је видљиво на примјеру Шведске, гдје су забране минималне, али и на примјеру појединих балканских држава, гдје је примјењена нека врста комбинованог приступа.

Образовање у периоду епидемије је, такође, доживјело преображај. Универзитети, као главни ослонац економије Запада (иновације и истраживања), били су приморани на промјене. Највећу штету су претрпјели универзитети са развијеним кампусима, који имају сопствене економије и представљају економске системе у малом, махом амерички универзитети. Првобитне процјене о упису студената у 2020/21 школској години ишле су и до 20% мање у односу на претходну годину, али је пад био осјетно мањи, док су универзитети који су имали онлајн наставу повећали упис, глобалну видљивост и самоодрживост. У суштини, образовна и иновативна улога универзитета се није промијенила, али се промијенио начин и доживљај студирања, у којем недостаје социјализација кроз изласке и забаву. У европским државама, ово је нарочито видљиво кроз економију универзитетских градова, који зависе од броја студената и гдје је терцијарни сектор више погођен мјерама заштите од ковида.

Међутим, овде није само у питању приход од угоститељства, у питању су смјештај, трговине различите робе, градски превоз, студентске манифестације, односно све што је уско везано за класично студирање.

Ефекти студирања у Босни и Херцеговини нису се промијенили. И даље су актуелна отворена питања од раније, а условљеност законима и правилницима, немогућност прилагођавања и тромост система, узроковали су тек незнатна помјерања унутар области високог образовања.

ЕКОНОМСКА КРИЗА

Рецесија узрокована КОВИД 19 пандемијом званично је почела закључавањем, односно падом цијена на берзама у периоду од краја фебруара до априла 2020. године. До септембра 2020. године, свака напредна економија пала је у рецесију или депресију, док су све економије у настајању већ биле у рецесији (Свјетска банка, 2020). Поред овога, дешава се и неколико упоредних процеса које кризу продубљују и усложњавају, кинеско-америчи трговински сукоб, протести у САД, Брегзит и руско-арапски сукоб око цијена нафте. Све је то довело до пада цијена нафте, пада производње, туризма и угоститељства, саобраћаја, затим и појаве велике незапослености, затварања трговина, хотела и др. Економска штета, након проглашења пандемије вируса КОВИД 19, у великој мери је узрокована падом потражње, што значи да је мање потрошача спремних да купе робу и услуге доступне у глобалној економији. Ова се динамика може јасно уочити у индустријама које су тешко погођене, попут путовања и туризма. Да би успориле ширење вируса, земље су поставиле ограничења на путовања, тако да је за туризмом слиједио саобраћај, а затим остале гране које се наслањају на ове гране привреде.

Питање које се постављало је колико ће рецесија трајати и колико ће утицати на економије земаља ЕУ и САД., а самим тим и на економије земаља попут Босне и Херцеговине. Сада већ можемо да говримо о опоравку након пандемије па и о успостављању нових вриједности или нових могућности у измијењеним условима пословања, што се највише односи на електронско пословање и комуникацију. За 2021. годину, предвиђања говоре о укупном паду БДП за 3% у глобалним оквирима, у односу на предвиђања прије избијања пандемије (Chudik, 2020). Такав податак се не односи на очекивани скок након пада у марту 2020. године, гдје се очекује раст

у односу на претходну годину и то од 1,5% до 5% у зависности од земље до земље.

ОБРАЗОВАЊЕ У НОВОМ ОКРУЖЕЊУ

Као и друге области, образовање је такође било погођено пандемијом. Различите земље су на овај проблем реаговале са сличним мјерама, попут затварања и преласка на наставу на даљину. Препоруке које је издао УНЕСКОа (UNESCO, 2020) за наставу на даљину су прихваћене за основне и средње школе, док су универзитети имали различите приступе, од наставе на даљину до предавања 1 на 1. За студенте, овај период је био стресан, јер су се часови из учионице и мјеста за праксу пребацили на мрежу. Семестри и испити су одлагани, прилагођавани, отказивани, итд., али је прилагођавање новим условима био императив за свјетске универзитете. Тако је Универзитет Жејианг успио да почне са више од 5.000 курсева на мрежи, само две недеље од преласка на сопствену платформу ДингТок (Cathy Li, Farah Lalani, 2020).

Ипак, није све тако једноставно. Неки студенти немају поуздан приступ интернету и технологијама и боре се да ухвате прикључак у новонасталим условима. Овај јаз је видљив чак и међу развијеним земљама, али и између доходовних категорија унутар земаља. На примјер, у Босни и Херцеговини покривеност интернетом у градским областима износи око 80% док 25% становништва из тих области никад није користило интернет (РЗСРС, 2020). Кључни изазови представљали су проблеми са неразвијеним интернет мрежама, недостатак и неискуство у коришћењу ИТ опреме и чињеница да је у појединим земљама једина доступна платформа за учење на даљину мобилни телефон, али и повећање градива усљед страха да студенти неће усвојити довољно знања (Aristovnik A.,Keržic D., Ravšelj D.,Tomaževic N., Umek L., 2020).

(Aristovnik A.,Keržic D., Ravšelj D.,Tomaževic N., Umek L., 2020)

Такође, поставило се питање регуларности испита, а уочена је повећана активност купопродаје и дијељења радова и есеја преко специјализованих сајтова. У европским земљама су покренуте активности у циљу спречавања било какве врсте варања и то на државном нивоу, док је у другим земљама таква акција изостала, бар у претходној школској години (Eaton, 2020). На сличан начин, попут радова, су дијељени и испити, односно испитна питања и резултати. Истраживања су показала велик пораст питања и одговора посланих преко оваквих сајтова и то од 57% до чак 99,5% (Lancaster, T., Cotarlan, C., 2021). Исти аутори наглашавају да је са повећањем броја посланих питања дошло и до повећања вриједности акција компаније која се бави услугама дијељења академских ресурса (Chegg, inc.). У табели испод приказано је повећање броја посланих питања по областима у природним наукама.

Области и предмети	**18/19**	**19/20**	**Процентуално повећање**
Информатика	629,402	988,403	57.03
Физика	635,677	1,130,991	77.91
Хемија	881,122	1,758,165	99.53
Машинство	433,599	713,243	64.49
Електро инжињеринг	470,572	744,968	58.31
Сви предмети	3,050,372	5,335,770	74.92

Као одговор на повреду академског интегритета дошао је и приједлог да се уведе професионални надзор самог испита, али је то довело до многих других питања попут нарушавања приватности

студената и сл (Scott, 2020). Међутим, друга истраживања су показала да нема веће разлике у оцјенама прије и током пандемије, односно прије и током учења на даљину, бар у земљама у развоју (Said, 2021).

Сам прелазак на учење на даљину узроковао је турбуленције на ранг листи свјетских универзитета, повећавајући скор појединих универзитета преко самоодрживих циљева, што учење на даљину свакако и јесте. Многа од 100 најбољих места сада држе универзитети из земаља и региона, који се раније нису појављивали у горњем дијелу светске ранг листе Универзитета - на пример Иран, Индонезија, Малезија и Мексико (Wendy M. Purcell, Julio Lumbreras, 2021).

ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ КРИЗЕ У ОБРАЗОВАЊУ

Економска криза је у старту значајно погодила образовање у развијеним земљама. У САД, колеџи и универзитети су попут малих градова, који стварају значајан приход за области и за државе. Универзитет Принстон је тако 2017. године дао допринос економији државе Њу Џерзи са 1,58 милијарди УСД, тако да је затварање оваквих кампуса знатно утицало на привреду (Lorin, 2020). Колеџи и универзитети у Сједињеним Америчим Државама су током првих мјесеци пандемије позвани да врате студентима новац за трошкове школарине, као и смјештаја и исхране. (Melissa Korn, Douglas Belkin, 2020). Британски универзитети су у мају прошле године били суочени су са потенцијалним губитком од 760 милиона фунти, након што је отприлике сваки пети студент рекао да се неће уписати у наредну академску годину, ако ће се настава изводити путем интернета, док је ове године дошло до кризе самог система, због протеста студената. (Hall, 2021). Када је настава ипак покренута путем интернета а стање са уписом стабилизовано, поставило се питање регуларности испита, па је дошло до одлагања и прекида испитних активности, а тек треба да услиједе завршни испити.

ОБРАЗОВНИ ПРОЦЕС У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ

И прије пандемије постојали су проблеми у организацији и ефикасности образовања у Босни и Херцеговини, не само у области високог образовања, него уопште. У свим расправама о образовању у постратној и постсоцијалистичкој земљи, проблеми су тражени

унутар система образовања, књигама, познавању материје од стране ученика и сличним брзо мјерљивим показатељима. Пажња се није поклањала методологији рада, технолошком развоју, економској ситуацији, чак ни угледању на развијене земље. Тако су и рјешења била углавном рестриктивна и образовање се прилагођавало тренутном стању, умјесто обрнуто. Унутар високог образовања дошло је до финансијских проблема због провођења Болоњског процеса, а затим и нелагоде због нових накнада, појаве нових квалификација, приватне иницијативе и сл., што само указује на тромост и страх од промјена. Када се томе дода да млади одлазе из земље тражећи квалитетније образовање и живот, перспектива није сјајна.

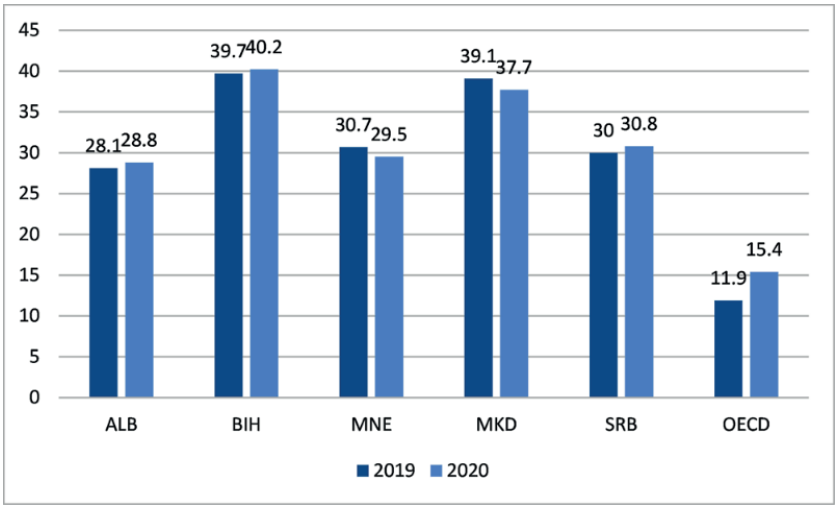

Незапосленост младих (OECD, 2020)

У таквим условима, пандемија је пријетила и још пријети да потпуно уруши систем, без могућности опоравка. Такав став произилази из ригидности система високог образовања у Босни и Херцеговини, закона који су онемогућили напредак у науци и образовању, те положаја студентске популације након студија. Истраживање, које је спровела Организација за економску сарадњу и развој (OECD), показало је да БиХ нема одговарајуће процедуре, као ни адекватну припрему за овакве ситуације (OECD, 2020). Распрострањеност интернета, технолошка оспособљеност наставника, као и развијеност платформи за учење на даљину су далеко испод европског просјека. Највећи проблем представљају законска рјешења, која само спомињу могућност извођења наставе

на даљину, али нема ни неких ограничења ни процедура, које би олакшале прелазак на овакав систем рада.

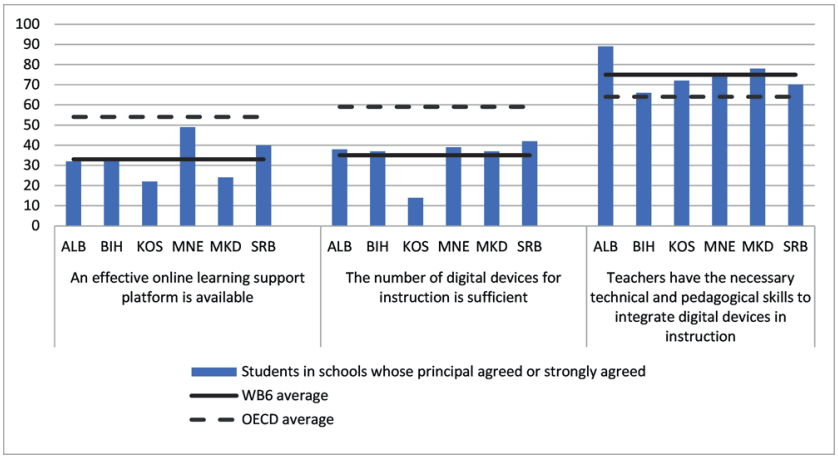

Резултати ПИСА теста из 2018 (OECD, 2020)

УПИС У НОВУ ШКОЛСКУ ГОДИНУ

Уколико се упореде подаци о студентима уписаним у први циклус студија током последњих пет година, очигледан је пад броја студената сваке године. Нажалост тај тренд је настављен и током пандемије, што додатно отежава положај високог образовања у Босни и Херцеговини. У Републици Српској пад броја уписаних студната на првом циклусу је видљив из табеле Републичког завода за статистику РС:

Временски период	Вриједност
2015/2016	37390
2016/2017	34792
2017/2018	31850
2018/2019	29006
2019/2020	26980

Подаци Универзитета у Бањој Луци говоре да је упис у школску 2020/21, мањи за неких 16% у односу на планирани број, али нешто виши у односу на прошлу годину (UNIBL, 2020). Ипак, незнатно повећан број не значи да је дошло до побољшања, него је пандемија спријечила мањи број студената да се упишу на универзитете у иностранству. Разлози за такав став завршених средњошколаца

су већ наведени, уз тенденцију погоршања за наредну годину или уколико дође до попуштања мјера усљед вакцинације.

ЕКОНОМСКИ АСПЕКТ

Као и у свијету, економија БиХ је, погођена пандемијом, доживјела значајан пад. Извјештај OECD показује велик пад БДП, као и повећање незапослености, при чему је отежавајућа околност стање привреде прије пандемије (OECD, 2020).

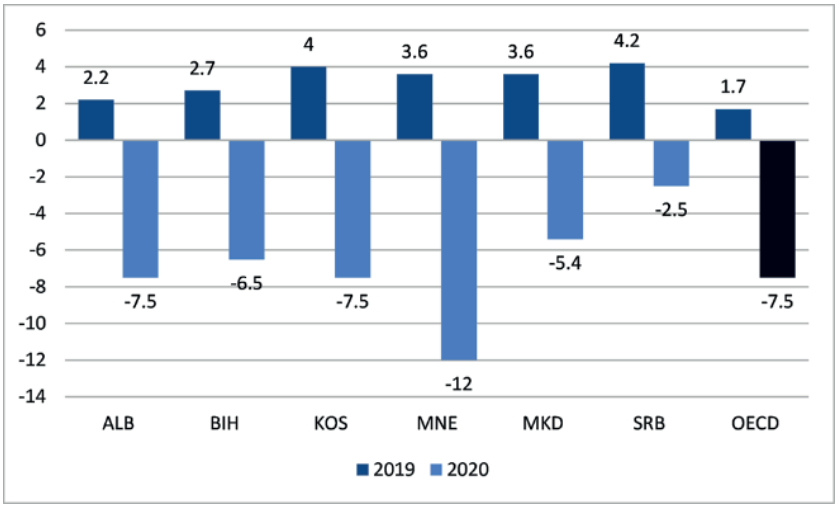

Промјена БДП у процентима

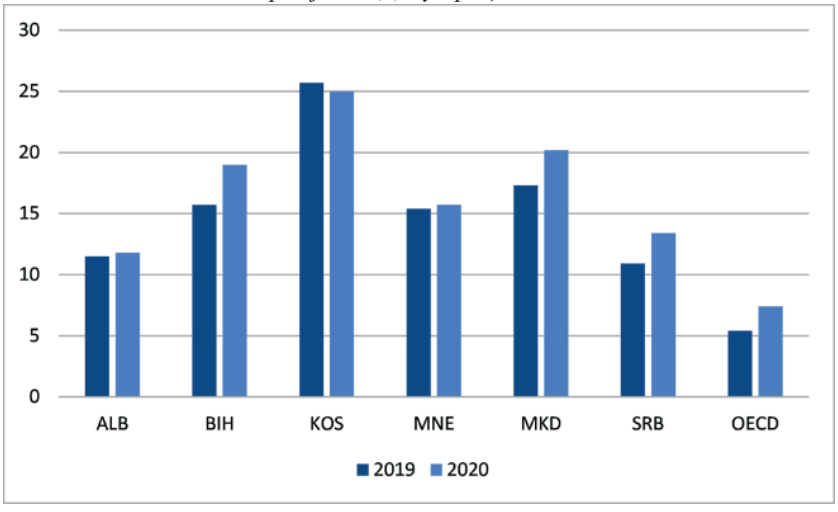

Незапосленост

Рјешења која се у извјештају нуде нису конкретна и више се могу прихватити као савјети, али је важно уочити промјене и покушати се адаптирати. У случају високог образовања, важно је нагласити да никад није урађена ниједна студија која показује са колико процената образовање учествује у стварању БДП или рецимо, колика је годишња добит од студентске популације. Није могуће урадити поређење са неким европским стандардима, али на основу осталих показетаља, можемо претпоставити да смо испод европског просјека. Даље, можемо претпоставити колика би могла бити мјесечна потрошња неког студента, бар на основу окружења, те бисмо тако могли добити неку представу о томе. У Хрватској студент мјесечно потроши између 1650 до 3000 куна, односно 400 – 800 КМ, без школарине (MojFaks, 2019). То значи да би, уколико претпоставимо да 50% студената живи код родитеља, 2018/19 школске године студентска потрошња могла бити не мањи од 72 милиона конвертибилних марака годишње. С обзиром на економску кризу изазвану ковидом, ове произвољне бројке су драстично мање.

ЗАКЉУЧАК

Будућност високог образовања у Босни и Херцеговини ће очигледно морати да се ослони на потпуно другачији приступ него до сада. Прво би било неопходно да заиста дође до увезивања привреде са високим образовањем, али не на принципу прилагођавања образовања, него напретка привреде. Биће потребно доста експериментисања и пробавања нових метода рада са студентима. На пример, отклон од класичне наставе и предавања захтијеваће да преиспитамо наставне планове и програме, а учење на даљину ће захтјевати улагање у дигиталну инфраструктуру умјесто у празне зграде, студентске домове и клупе. Ово ће даље захтијевати комбинацију кризног и стратешког менаџмента, са неким тимом за иновације или тимом за брзо доношење одлука за опоравак пословања, како би се ухватио прикључак са свијетом за нове праксе и знања. То ће изискивати и промјену постојећих закона о образовању, раду, студенским стандардима и удруживању и сличних прописа. Главне препреке ће и даље бити могућности полагања испита на даљину, али и практичног рада на студијским програмима гдје је то неопходно (медицина, педагогија и сл.). Међутим, све су прилике да се то ипак неће десити. На основу свих показатеља, систем образовања у Босни и Херцеговини је веома инертан и

тешко може доћи до позитивних промјена. Током пандемије се показало се да у свијету постоје слични проблеми као и код нас, али да ће се брже пронаћи рјешење за постојеће и нове проблеме, на основу наученог у кризној ситуацији. Слична слика је видљива кроз проблеме водећих универзитета свијета, са својим мини економским системима, а који су били приморани да изврше промјене у систему рада. Пораст положаја универзитета, који наставу изводе на даљину, на ранг листама, неминовно ће довести до прилагођавања великих образовних институција. Нажалост, непостојање озбиљних истраживања о учешћу студената у економском систему и животу Републике Српске или Босне и Херцеговине показатељ је (не) заинтересованости републичких и државних институција за проблеме и рјешење проблема у образовању. При томе, студентска популација није занемарљив економски ресурс, како показују свјетска истраживања, а постоје успјешни модели пословања у образовању који би могли да се примјене код нас, доносећи корист друштву у цјелини. Посматрајући извјештаје OECD и других сличних организација, јасно је да су развијене земље посвећене једино сопственом опоравку од посљедица пандемије и да од њих не треба очекивати конкретна рјешења. Уосталом, препоруке међународне заједнице и јесу да развијамо сопствена рјешења.

OVERVIEW THE IMPACT OF THE KOVID 19 PANDEMIC ON THE EDUCATIONAL PROCESS AND THE ECONOMY OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Goran Kalinić
Saša Kalinić

Abstract: The coronavirus pandemic has caused business interruptions in many areas of the economy. The world has started to lock down, to slow the spread of an unknown disease, followed by economic consequences that are still ongoing. The most affected areas were certainly tourism and catering, as well as traffic, and there was a decline in business in other areas as well. After the initial decline, there has been a recovery and growth in global GDP, but the biggest rise is in e-business and communications. Higher education has also suffered damage, especially in large systems, where campuses and universities represent small economies. The transition to online teaching has caused a number of changes, and universities that have developed distance learning systems are making a profit and increas capacity. In Bosnia and Herzegovina, on the other hand, the situation has remained unchanged. Universities operated as before the pandemic, with no connection to the economic system. No major step forward has been made

towards distance learning, and the benefit has been felt only in the IT education of senior professors. The exception is the development of distance learning in primary and secondary schools, but also without the possibility of practical training in vocational schools. It remains questionable what expectations we can have after the end of the pandemic, or what the society's response to potential crises will be.

Keywords: *COVID 19, coronavirus, epidemic, higher education, university, GDP decline, economy, Bosnia and Herzegovina*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Chudik, A., Mohaddes, K.,Hashem Pesaran, M., Raissi, M., Rebucci, A.(2020). *A Counterfactual Economic Analysis of Covid-19 Using a Threshold Augmented Multi-Country,* Cambridge, MA 02138: National bureou of economic research.
2. Aristovnik A., Keržic D., Ravšelj D., Tomaževic N., Umek L., (2020). Impacts of the COVID-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: A Global Perspective. *Sustainability 2020*, 12 (20)(8438), pp. 8-9.
3. Li, C., Lalani, F. (2020). *weforum.org.* [Online] Available at: https://www.weforum.org/agenda/2020/03/coronavirus-china-the-challenges-of-online-learning-for-universities/ [Accessed 26 April 2021].
4. Eaton, S. E., (2020). Academic Integrity During COVID-19: Reflections From the University of Calgary. *International Studies in Educational Administration,* 48(1), pp. 80-85.
5. Hall, R., 2021. *https://www.theguardian.com/.* [Online] Available at: https://www.theguardian.com/education/2021/apr/18/rise-in-students-asking-to-repeat-year-after-campus-shutdowns [Accessed 28 April 2021].
6. Lancaster, T., Cotarlan, C., 2021. Contract cheating by STEM students through a file sharing website: a Covid-19 pandemic perspective. *International Journal for Educational Integrity volume,* 17(3).
7. Lorin, J., 2020. *https://www.bloomberg.com.* [Online] Available at: https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-10/college-towns-to-clear-out-with-virus-upending-local-businesses[Accessed 11 March 2021].
8. Melissa Korn, Douglas Belkin, 2020. *Wall Street Journal.* [Online] Available at: https://www.wsj.com/articles/to-fight-coronavirus-colleges-sent-students-home-now-will-they-refund-tuition-11584625536 [Accessed 28 April 2021].
9. MojFaks, 2019. *https://mojfaks.dnevnik.hr/.* [Online] Available at: https://mojfaks.dnevnik.hr/vodic-za-brucose/detaljni-troskovnik-za-brucose-koliko-je-skup-studentski-zivot-u-vecim-hrvatskim-gradovima [Accessed 14 Април 2021].
10. OECD, 2020. *COVID-19 crisis response in South East European economies,* s.l.: OECD.
11. Said, G. R. E. (2021). How Did the COVID-19 Pandemic Affect Higher Education Learning Experience? An Empirical Investigation of Learners'

Academic Performance at a University in a Developing Country. *Advances in Human-Computer Interaction,* Volume 2021, p. 10.

12. Scott, B. (2020) *https://www.columbiamissourian.com/.* [Online] Available at: https://www.columbiamissourian.com/news/covid19/remote-proctoring-services-at-odds-with-mu-student-privacy-concerns/article_6107b0a8-b0bf-11ea-9ac2-ab3eee4f79a4.html [Accessed 14 April 2021].
13. UNESCO, (2020). *unesco.org.* [Online] Available at: https://en.unesco.org/news/covid-19-10-recommendations-plan-distance-learning-solutions [Accessed 7 4 2021].
14. UNIBL (2020). [Online] Available at: https://unibl.org/sr-lat/vesti/2020/10/studenti-prve-godine-sjeli-u-klupe [Accessed 27 April 2021].
15. Wendy M. Purcell, Julio Lumbreras, 2021. *Higher education and the COVID19 pandemic: navigating disruption,* s.l.: Discover Sustainability .
16. worldbank.org, 2020. *worldbank.org.* [Online] Available at: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/06/08/covid-19-to-plunge-global-economy-into-worst-recession-since-world-war-ii [Accessed 6 4 2021].
17. РЗСРС (2020). *http://www3.rzs.rs.ba.* [Online] Available at: http://www3.rzs.rs.ba:8080/rzs/faces/indicators.xhtml [Accessed 28 April 2021].